

Günter Frank, Thomas Leinkauf, Markus Wriedt unter Mitarbeit von Sebastian Lalla (Hg.)

Die Patristik in der frühen Neuzeit. Die Relektüre der Kirchenväter in den Wissenschaften des 15. bis 18. Jahrhunderts (Melanchthon-Schriften der Stadt Bretten Band 10). Frommann-holzboog, Stuttgart-Bad Cannstatt 2006. 424 s. € 58.

Fra 1400-tallet til 1700-tallet er der tale om en genoptagelse, en *reception*, af kirkefædrene, og det er velkendt, at spørgsmålet om “den sande kirke” og dermed om den apostolske overlevering indtog en vigtig plads i de teologiske debatter i reformationstiden og i modreformationstiden. Sammen med Institut für europäische Geschichte, Mainz, arrangerede Melanchthonhaus i Bretten en konference om dette tema, og det er bidragene herfra, som præsenteres i dette bind. Blandt de 17 artikler, som selvsagt ikke kan refereres her, skal enkelte fremhæves, nemlig Christoph Burger: *Gegen Origenes und Hieronymus für Augustin: Philipp Melanchthons Auseinandersetzung mit Erasmus über die Kirchenväter*. Forf. peger her på Erasmus’ bejstring for Origenes og Hieronymus og Melanchthons for Augustin og mener, at baggrunden for deres forskellige teologiske positioner skal findes i deres opfattelse af Paulus’ position i NT. Sidst i artiklen fører forf. de gamle modsætninger op til moderne forskning. En særlig synsvinkel anlægger Markus Wriedt i sin *Schrift und Tradition. Die Bedeutung des Rückbezugs auf die altkirchlichen Autoritäten in Philipp Melanchthons Schriften zum Verständnis des Abendmahls*. Han omtaler her den kendte lutherske dobbeltfront i nadveropfattelsen og viser, hvorledes Melanchthon i sin teologi anvendte kirkefædrene for også her at vise den evangeliske kirkes overensstemmelse med oldkirken. Han går videre og undersøger også, hvorledes man i de sidste hundrede års forskning har vurderet en sådan henvisning til traditionen, ligesom han peger på en række problemer, som endnu står åben for forskning. De andre bidragydere er H. Asley Hall, Sebastian Lalla, Pierre Petitmengin, Wilhelm Schwendemann, Kaarlo Arffman, Anthony N.S. Lane, Thomas Leinkauf, Michele Vittori, Torsten M. Breden, Günter Frank, Scott Mandelbrote, Jean-Louis Quantin, Marco Rizzi, Mark Vessey og Ralph Häfner.

Martin Schwarz Lausten

Philipp Jakob Spener

Briefwechsel mit August Hermann Francke 1689-1704, udg. Johannes Wallmann og Udo Sträter i samarb. m. Veronika Albrecht-Birkner. Tübingen: Mohr Siebeck 2006. XXXVI + 892 s. € 179.

Prisen afspejler indsatsen: sådan cirka halvanden tudse for en samling breve. Det er dyrt at holde editionsfilologer i arbejde, men det er til gengæld forbilligt gjort. Man har i dette tilfælde valgt at udvide den løbende udgivelse af Speners breve med denne særlige brevveksling med Francke, hvilket er klogt. De to stod i den nærmeste forbindelse med hinanden på det tids-

punkt, da pietismen blev organiseret i Brandenburg. Francke ryddede op og reformerede i Glaucha, men havde brug for stadige råd og hjælp fra Spener. Denne sad som provst i Berlin med nære forbindelser til hoffet og kirkestyrelsen, der vel at mærke jo var sat til at forvalte et kirkevæsen, der var blandet mellem calvinske og lutherske menigheder.

Brevene begynder i den høje stil på latin, men korrespondancen føres snart på tysk mellem de to, der bestemt ikke er enige om alt. Francke er den ivrige, der presser på for ændringer i samfundet, staten og verden, mens Spener er den mere køligt realistiske. Brevene omhandler ofte en række vidt forskellige sager, der på grund af den hyppige brevfrekvens løbende bliver diskuteret og afhandlet mellem hinanden. Det er tydeligt, at de to modtager en mængde underretninger udefra gennem andre brevvekslinger og tidender formidlet på andre måder. På den ene side en mængde rygter og opfanget snak, på den anden side netop rygter og snak, der tages alvorligt i Brandenburg, hvor det kurfyrstelige forvaltnings- og retsmaskineri tilsyneladende opererer effektivt.

Da Francke tiltræder sin teologiske universitetsstilling i Halle i 1698 kommer brevene i høj grad til at handle om det organisatoriske arbejde ved oprettelsen af de Franckeske stiftelser. Gennem de mange år opbygger de to et nært forhold, hvor også familieanliggender fletter sig ind, men det er som om alt, dog ses i forhold til den overordnede sag. Det er breve, der på en gang er meget praksisbestemte, men som også er præcise i deres henvendelsesformer. Det pietistiske brev indledes med lange af Paulus inspirerede henvendelsesformularer, ønsker, honnøret forsikringer og fromme ønsker. Jesus eller korset er altid med, når der rettes en henvendelse.

Udgivelsen er foretaget med brug af det højeste tekstkritiske apparat. Der gøres klart opmærksom på, hvilke sammentrækninger og ligaturer, der er opløst, hvilke ord, der er streget og tilføjet, proveniens, historik – men nok så vigtige er realkommentarerne i noterne og registrene. Det er her, det store arbejde ligger. Udgiverne har forsøgt at opløse alle dunkelheder med hensyn til omtalte personer og hændelser. Gennem de storslåede registre kan man få et overblik over den unge pietismes korrespondenter i Europa. Men der kan også skjule sig hele skæbner i disse noter. I december 1692 afgav en Anna Margaretha Jahn et budskab i en af Andreas Achilles i Halberstadt ledet forsamling. Det skete i forbindelse med den afdøde men endnu ikke begravede sognepræsts død. Budskabet, der formidledes af den ekstatiske kvinde, blev nedskrevet af vidner – og det drejede sig om en trussel om præstens genkomst og Guds vrede. Et af disse vidner var G.L. Semler. Budskabet blev bragt til den døde præsts hus, hvor det skulle oplæses for denne, da han atter kom til live. Dette blev myndighederne for meget, så man arresterede Semler sammen med Jahn, da de mellem jul og nytår yderligere havde indkaldt to jødiske kvinder fra byens jødegade med henblik på at helbrede den ene, der led af en lammelse i underlivet. Denne forventedes nu qua sin helbredel-

se at genføde Messias. Dette kunne Spener slet ikke goutere, da det netop ville kompromittere hele den pietistiske sag med sådanne ekstatiske, ekstraordinære indskydelser fra forvirrede, perplekse kvinder. De to pietister valgte ikke at udgrunde Guds skjulte handlinger, veje og vilje i dette stykke – og lod retsvæsenet klare processen. For fromhedspolitikken skyld.

Da brevvekslingen ophører i 1704, er den tyndet noget ud. Spener døde næstfølgende år. Da har man klart fornemmelsen af, at det er Francke, der helt har overtaget initiativet med pietismens organisering. Kontakten med Ludolff og SPCK i England er etableret, nu mangler kun Danmark, så de første missionærer kan udsendes til Tankquebar, men det er en historie, der udvikles efter Speners død.

For nærstudiet og nyvurderingen af den hallensiske pietisme er denne brevudgave naturligvis ganske uomgængelig.

Carsten Bach-Nielsen

Søren Kierkegaard

Journalerne NB15-NB20. Søren Kierkegaards Skrifter bind 23. Samt K23 Kommentarer til Journalerne B15-B20. Udgivet af Søren Kierkegaard Forskningscenteret. København: Gads Forlag 2007. 489 + 639 s. Samlet pris kr. 525.

Som nybegynder i sammenhængende læsning af Kierkegaards papirer må jeg straks sige, at det har været over forventning interessant læsning. De seks journaler dækker “kun” perioden fra 6. januar til et stykke ind i september 1850 og vidner om en usædvanlig skrive- og meddelelseslyst. Fortrædelighederne med Goldschmidt/Corsaren, den designerede “discipel” Rasmus Nielsen, modstanderen Martensen, for nu kun at nævne disse, indtager i dette tidsrum en stor plads i skribentens bevidsthed. Man fornemmer, hvordan han skriver sig på plads og finder Styrelsens virke i viderværdighederne. Og så er der selvfølgelig et væld af spændende overvejelser og iagttagelser, krydret med små træk fra hverdagen og tilspidsede udtalelser som f.eks.: “Aldrig er det Onde, Middelmådigheden, farligere end naar den udpyntes som “Hjertelighed””, eller: “Den grundtvigske Tale om det *døde* Bogstav har han selv udtværet til en *drøbende* Aandrighed” – det er vist ikke venligt ment. Uviljen mod den etablerede kirke går undervejs nærmest i selvsving, og Kierkegaard kan ikke blive træt af at latterliggøre levebrødspræsterne, “Levebrødrene”, for nu slet ikke at tale om professorer i teologi, der forkvakler det hele ved at ville lære det, som aldrig kan blive en lære. Kirkekampen er tydeligvis under anmarch. Heller ikke Luther går ram forbi: “Det gik lidt for gevindt med at klappe Verdslighed og Religieusitet sammen” til skade for eftertiden. Kierkegaard viser dog stor respekt for reformatoren, selv om han flere gange må bemærke, at han ikke var dialektiker. Det store dyr er dog dagspressen som den anonyme magthaver, og det i dag nærmest som religion dyrkede demokrati, bliver her tegnet med de mørkeste farver. Igen og igen skærpes kristendommens fordring til det yderste, mens dog Kierke-